

Роман Бойко

УДК 281

ОСОБЛИВОСТІ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОГО ПІДПІЛЛЯ В УКРАЇНІ НАПЕРЕДОДНІ ЛЕГАЛІЗАЦІЇ УГКЦ

У статті розглядаються форми боротьби греко-католиків за відродження церкви у другій половині 1980-х рр. у західних областях УРСР. До уваги беруться проведення підпільних богослужінь, поширення антирадянських висловлювань, поширення листів-протестів з проханнями про ліквідацію церкви, захоплення православних церков греко-католиками.

Ключові слова: легалізація, греко-католики, богослужіння, православ'я.

Особенности греко-католического подполья в Украине в канун легализации УГКЦ

В статье показана борьба греко-католиков за возрождение церкви во второй половине 1980-х годов в западных областях УССР. Обращено внимание на подпольные богослужения, антисоветские высказывания, захват православных церквей греко-католиками.

Ключевые слова: легализация, греко-католики, богослужение, православие.

Features of greco-catholic underground are in Ukraine in eve legalization of UGKC

In the article the forms of fight of the Greek Catholics for the revival of church in the second half of 1980-s in the western areas of Ukraine are examined. Conducting of underground divine services, distribution of anti-soviet utterances, protests with requests about legalization of church, captures by Greek Catholics of Orthodox churches.

Keywords: legalization, Greek Catholics, divine services, Orthodoxy.

Однією зі складових антирадянської опозиції у суспільстві УРСР повоєнного періоду є опір греко-католиків політиці радянської держави у релігійній царині. З другої половини 1980-х рр. у зв'язку зі змінами в радянському керівництві, політикою демократизації серед греко-католиків, усе частіше починають луна-

ти заклики до легалізації Української греко-католицької церкви (далі – УГКЦ). Тому в цей період опір греко-католиків релігійній політиці радянської влади набув нових форм. Зрештою протидія греко-католиків привела до легалізації церкви у 1989 р.

Проблема легалізації Української греко-католицької церкви у другій половині 1980-х рр. є порівняно новою для історичної науки, адже вона недостатньо висвітлена. Радянські дослідники, які займалися проблемою греко-католицизму, зображали Греко-Католицьку церкву негативно. Тому навіть у 1987 – 1989 рр. УГКЦ зображалася як “залишки уніатства” [2; 7; 8; 10]. У західній історіографії досліджувана проблема практично не висвітлюється. У загальному контексті легалізація УГКЦ розглядається в розвідці М. Татарина [26].

Сучасних ґрунтовних праць, присвячених боротьбі греко-католиків проти радянської системи, бракує. Боротьба греко-католиків за легалізацію церкви детально висвітлена у монографіях В. Пашенка [20; 21]. Легалізацію УГКЦ на Тернопільщині досліджував Я. Стоцький [22]. У загальному контексті досліджувана проблема порушується у працях Б. Боцюрка [3], В. Марчука [15], К. Панаса [18, 19], Т. Бублика [4], С. Кобути [14] та ін. У них історія церкви та опір віруючих релігійній політиці у другій половині 1980-х років розглядається побіжно, до уваги не беруться форми боротьби вірян за легалізацію церкви.

Завданнями статті є: визначити основні форми підпільної діяльності греко-католиків у другій половині 1980-х рр.; окреслити передумови легалізації УГКЦ; виявити характерні риси легалізації УГКЦ у 1989 р.

Рух за легалізацію УГКЦ не припинявся від Львівського собору 1946 р. Особливого розмаху він набув з початком реформ Михайла Горбачова, який 1985 р. в умовах явної соціально-економічної кризи радянської тоталітарної системи розпочав радикальні зміни у політиці з метою її збереження. Було проголошено курс на демократизацію суспільства, гласність і плюралізм у межах соціалістичного ладу. Такі зміни сприяли розгортанню опору греко-католиків релігійній політиці.

Перспективи відродження УГКЦ підтверджувалися наявністю підпільно діючої церковної організації та піднесенням релігійного руху віруючих у західних областях України. За даними Верховного архієпископа і кардинала Мирослава-Івана Любачівського, Глави УГКЦ в Римі, підпільний єпископат в

Україні нараховував 10 ієрархів, близько тисячі священників, тисячі двохсот монахів і монахинь та 4,5 млн. віруючих [13, с. 508]. Радянська сторона оперувала іншими цифрами. На середину 1988 р. у Львівській області проживало 147 священників, 254 монахи і монахині, в Івано-Франківській – 45 священників, 73 монахи, близько 15 тис. греко-католицьких віруючих, в Тернопільській – 17 священників, 38 монахів, 2-3 тис. вірян, в Закарпатській – 50 священників, 20 монахів, 15-20 тис. віруючих [14]. Розбіжність у даних щодо кількості греко-католицьких громад та віруючих у період легалізації церкви можна пояснити тим, що радянські органи влади намагалися показати Греко-Католицьку церкву як таку, що “вимирає”, “самоліквідується”, тому й не має такої кількості релігійних громад.

Протягом усього часу переслідувань радянською владою підпільно діючої УГКЦ остання демонструвала стійкість, а влада, проявляючи неабияку впертість, виявляла свою неспроможність подолати так звані “залишки греко-католицизму”. Ні активні, ні, крім того, “пасивні” методи боротьби з нелегальною діяльністю греко-католиків не приносили бажаного для влади результату. Викорінюючи релігійність мешканців західних областей УРСР, закриваючи та перетворюючи на господарські будівлі храми УГКЦ, насаджуючи атеїзм, система була впевнена у незворотності цього процесу. Випадки опору партійній політиці з боку прихильників забороненої церкви каралися арештами, ув'язненнями, утриманням у психіатричних закладах.

За допомогою Апостольської Столиці і зарубіжної Української Католицької церкви, було відновлено структуру Греко-католицької церкви у підпіллі. Підпільно хіротонізувалися єпископи, висвячувалися священники, які таємно проводили релігійно-богослужбову діяльність, відновлювалися чернечі ордени, що організовували домашні церкви і чернечі осередки. У закритих греко-католицьких церквах проводилися недозволені владою богослужіння. Все це свідчить про активізацію протидії греко-католиків антирелігійній політиці радянської влади.

З початком перебудови у СРСР і впровадженням політики „гласності” проблема підпільного становища УГКЦ стала відомою за кордоном. Тому українських греко-католиків підтримували зарубіжні релігійні центри, що розгорнули широку пропагандистську кампанію в засобах масової інформації західних країн. В одному із щоквартальних оглядів зарубіжної преси та

радіопередач, які подавались у ЦК КПУ, зазначалося, що наприкінці 1987 р. „ватиканські кола зайняли відверто антирадянську позицію, вимагаючи від Радянського Союзу пошанування релігійної свободи та легалізації УГКЦ” [14].

Початком масової кампанії за легалізацію УГКЦ стало деяке ослаблення антирелігійної пропаганди на Україні. Очевидно, лише з 1987 р. відбувся деякий відхід від старих методів атеїстичної пропаганди, крім того, що з цього часу антирелігійна політика радянської влади стала об’єктом критики в московській пресі [6; с. 30 – 31]. В останній все частіше зверталася увага на духовну кризу, в якій опинилося радянське суспільство, критикувалася застаріла модель відносин релігії і держави.

Фактично масова кампанія за відродження УГКЦ розпочалася в серпні 1987 р. 4 серпня 1987 р. УГКЦ заявила, що виходить із підпілля. Це зробили у листі до папи Івана Павла II греко-католицькі владика Павло (Василик) та Й. Семедій, разом із 24 священниками [24]. Це був сміливий крок, який не підтримала більшість нелегальних єпископів у діаспорі та нелегальних в Україні. Заяву вважали нелегальною, такою, що може викрити підпільні структури церкви, спричинити чергові арешти, переслідування і не сприяти визнанню [16, с. 14]. Через те вона і не була визнана багатьма підпільними єпископами. Хоча факт поширення такої заяви свідчив про те, що церква вже не боролася підпільними методами, оскільки в нових політичних умовах вони фактично були неефективними. Заява адресувалася Святійшому Отцеві Іванові Павлу II, Генеральному секретареві ЦК КРПС М. Горбачову, Президії Верховної Ради УРСР. Було оголошено про те, що церква виходить з підпілля, що вона була незаконно, злочинно репресована і спроба її ліквідувати не вдалася.

Підпільна діяльність Греко-Католицької церкви у другій половині 1980-х рр. відбувалася в багатьох формах. Однією із форм боротьби за відродження УГКЦ в другій половині 1980-х рр. було проведення нелегальних богослужінь. Варто сказати, що таких богослужінь ставало дедалі більше. Крім того, вона ставали достатньо регулярними та масовими, у них брала участь щораз більша кількість віруючих. Наприклад, 26 квітня 1987 р. греко-католиками було поширено чутку про явлення Богородиці у греко-католицькій каплиці с. Грушів Дрогобицького р-ну Львівської обл. Це стало приводом для проведення підпільних греко-католицьких богослужінь, прочанства (особливо в день свята

Вознесення 26 травня 1987 р.) Для подорожей використовувався навіть транспорт, замовлений для екскурсій. Віряни також взяли участь у відзначенні Маріїнського року, що проходив у період з 7 червня 1987 р. до 28 серпня 1988 р. і присвячувався Богородиці [21, с. 520]. Протягом цього часу регулярно проводилися греко-католицькі богослужіння.

Найбільш масові богослужіння відбувалися по всій території західних областей України з 1988 р. Серед найзначніших – зібрання греко-католиків 17 липня 1988 р. на території колишнього Гошівського монастиря (Івано-Франківська обл.), богослужіння у с. Зарваниця Тернопільської обл. [14]. За даними КДБ, у богослужінні взяло участь близько 40 тис. віруючих [25]. У середині липня 1988 р. у с. Зарваниця Тербовлянського р-ну Тернопільської обл. біля святого місця зібралося понад 2 тис. вірян. Чимало людей прийшло з засобами звукозапису, відеокамерами.

Владою постійно наголошувалося на тому, що віруючі стосовно влади вели себе агресивно (щоправда, цей факт не викликає у нас довіри, оскільки партчиновники, прагнучи показати “значущість” своєї роботи, явно перебільшували події), на зауваження про порушення закону не реагували [21, с. 525].

Масові недозволені владою богослужіння, що проводилося греко-католиками, показали початок масового руху за відродження УГКЦ. Примітно, що влада не могла їх повністю заборонити: вона не мала для цього достатньо засобів. Віруючі використовували для проведення богослужінь будь-яку можливість.

З 1989 р. недозволені владою богослужіння все частіше поєднувалися з політичними вимогами. Проте найпоширенішою з усіх вимог була легалізація УГКЦ. Звучали також протести проти національного гноблення, русифікації, невдоволення економічною політикою центру. У Львові з 1989 р. почалися багатотисячні мітинги-протести проти політичного, економічного, релігійного, екологічного гноблення України. На них все частіше звучала вимога легалізації УГКЦ. Наприклад, 22 січня 1989 р. з нагоди святкування 71-ї річниці Злуки УНР із ЗУНР на подвір'ї кафедрального храму Св. Юра відбулося богослужіння при 15-тисячній громаді [19, с. 374 – 376]. 12 березня 1989 р. біля пам'ятника І. Федорову зібралися десятки тисяч львів'ян на мітинг-богослужіння. Суто релігійним виступом УГКЦ на вулицях Львова була відправа Великодньої утрени і свячення пасок у Великодню суботу 30 квітня 1989 р. [19, с. 374 – 376]. Із травня 1989 р. у цен-

трі Львова, біля колишнього монастиря Кармелітів, щонеділі служилися Літургії, які не були санкціоновані владою [4].

З другої половини 1989 р. релігійний рух у західних областях України набув фактично масового, неконтрольованого характеру. У багатьох населених пунктах проводилися добре організовані багатолюдні релігійні акції, приурочені зустрічі Генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова з Папою Римським. Особливо масштабною була 100-тисячна маніфестація греко-католицьких віруючих вулицями Львова 17 вересня 1989 р. – найбільша до цього часу [14]. За перипетіями процесії стежив увесь світ, бо у прямому ефірі його транслював канал ВВС [1, с. 12]. Маніфестація стала переломною подією на шляху до відродження УГКЦ.

Вагому роль у справі легалізації УГКЦ відіграла група мирян під керівництвом І. Калинець, Г. Мороз, С. Хмари, І. Геля та ін. Перейняті турботою про долю церкви, вони ще з кінця 1988 р. за підтримки духовенства та ієрархії розпочали організацію велелюдних богослужінь у Львові та на території області. У той час активно заявило про себе Марійське товариство “Милосердя”. Г. Мороз входила до ініціативної групи цього товариства. Вже 19 грудня 1988 р. на подвір’ї церкви Св. Миколая у Львові з ініціативи цієї спільноти було організовано несанкціонований молебень за дітей України та Вірменії, які постраждали від руйнівного землетрусу. Відправив його підпільний греко-католицький священник М. Гаврилів [17, с. 327].

Тривало поширення закликів щодо відродження УГКЦ. 16 – 17 липня 1988 р. під час богослужіння в с. Зарваниця Тербовлянського р-ну Тернопільської обл. звучали вимоги визнати УГКЦ, збирали для цього підписи учасників богослужіння, заклики агітувати за українську церкву [21, с. 525]. У січні 1989 р. підпільні священники Г. Мороз, М. Бабій та А. Дячишин звернулися до Львівського митрополита РПЦ з проханням відправити молебень до Богородиці за народ України. Звернення залишилися без жодної реакції з боку влади [5]. Зростання політичної активності суспільства сприяло подальшому поширенню подібних настроїв. Відродження греко-католицької церкви стало складовою передвборчих обіцянок низки кандидатів у народні депутати СРСР і, значною мірою, зумовило позитивний для них результат голосування. Таким чином, питання легалізації Греко-Католицької церкви з національно-релігійного перетворилося на політичне і навіть зумовлювало перебіг політичних процесів на території

Галичини та меншою мірою – на Закарпатті наприкінці 1989 – на початку 1990 р.

Починаючи із весни 1989 р., у Москві групами греко-католицьких віруючих із західних областей України проводилися постійні пікетування державних установ з метою привернення уваги союзного керівництва до проблем своєї церкви [14].

Тривала активна діяльність підпільно діючих монахів. Наприклад, у другій половині 1980-х рр. у Тернопільській обл. ченці та черниці вели активну місіонерську роботу [21, с. 525]. Багато греко-католицьких ченців було також і на Івано-Франківщині: станом на 1 січня 1987 року в області проживало 45 уніатських священників та 73 ченці та черниці. Чимало греко-католицького духовенства поповнювався нововисвяченими в підпіллі священиками [9, арк. 2 – 9].

У другій половині 1980-х рр. висвячувалися підпільні єпископи. 10 вересня 1987 року І. Маргітич був висвячений владикою С. Дмитерком на єпископа Мукачівської греко-католицької єпархії [11]. Це свідчить про намагання підпільних єпископів зберегти підпільну структуру, а також поширити греко-католицьку віру, встановити історичну справедливість після тривалого переслідування греко-католиків.

Траплялися випадки збору підписів, заяв про реєстрацію УГКЦ. В умовах, коли партійно-державна система не дозволяла радянським громадянам реалізувати декларовану в ст. 52 Конституції СРСР свободу совісті, важливим кроком до легалізації УГКЦ стала відкрита Заява двох єпископів, 23 священників, ченців Папі Римському Іоанну Павлу II про свій вихід із підпілля [14]. Протягом квітня-травня 1988 р. з 11 населених пунктів Бучацького та Чортківського районів Львівської обл. надійшли заяви від віруючих з проханням про реєстрацію УГКЦ [21, с. 526]. Чимало заяв надходило також з Івано-Франківської обл. [21, с. 529].

У зв'язку зі святкуванням християнами 1000-ліття хрещення Русі почастишали вимоги реєстрації греко-католицьких громад. Із Закарпатської обл. протягом 1987 – липня 1989 рр. у Київ надходили заяви з проханнями про реєстрацію греко-католицьких громад із 20 населених пунктів [21, с. 528]. Також радіо “Свобода” навесні 1988 р. повідомляло, що серед віруючих Західної України відчувається велике піднесення, люди спонтанно збирають підписи і їдуть зі зверненнями до Москви домагатися легалізації їхньої парафії, а протягом лише трьох перших місяців 1988 р. в

галицьких областях та на Закарпатті було зібрано близько 10 тис. підписів на підтримку УГКЦ [14]. Зазначалися випадки прохань про відкриття греко-католицьких церков, як це було, наприклад, у грудні 1988 р., коли група мешканців с. Волянка (Львівської обл.) звернулися до місцевої влади про відкриття храму. У цей же час група віруючих з Волянки порушила питання перед міською владою про повернення їм релігійної споруди [23, с. 78].

Відродженню УГКЦ сприяла діяльність громадських політичних організацій – Української Гельсінської спілки (УГС), Народного Руху України (НРУ). Перший збір НРУ у вересні 1989 р., який об'єднав у своїх рядах близько 280 тис. членів, прийняв ухвалу “Про церкви в Україні”. Вона декларувала свободу віросповідання, наповнювала реальним змістом закон про відділення церкви від держави, звинувачувала РПЦ у прислужництві комуністичному режимові, вимагала легалізації УГКЦ та засуджувала Московський патріархат за перешкоди у відродженні національних церков [14].

Часто під час проповідей, що нелегально проводилися греко-католицькими священиками, поширювалися висловлювання антирадянського та націоналістичного змісту. Чимало з них стосувалися перебудови в СРСР: з нею були пов'язані надії на легалізацію “катакомбної” церкви.

Наприклад, в Івано-Франківській обл. під час богослужінь віруючим “навіювалася думка про неправомірність ухвал Львівського собору 1946 р., УГКЦ показувалася як жертва сталінського режиму, духовенство “спекулювало” на проблемах перебудови, демократизації” [21, с. 529]. Чимало було розмов про мову, державу, про закатовані жертви НКВС. Над могилами чи місцями розстрілу жертв НКВС, великих боїв УПА ставилися хрести і відправлялися молебні [16, с. 14]. Варто зауважити, що на ці випадки радянська влада не могла реагувати жорсткими адміністративними заходами через зміни політичного становища, тому чиновники продовжували відбуватись відписками про “поширення уніатства” та активізацію підпільної діяльності греко-католиків.

Варто зупинитися на ще одній формі боротьби за відродження УГКЦ у другій половині 1980-х рр. – масові захоплення греко-католиками православних храмів. Вони почастішали з січня 1989 р. На ґрунті цього частими були і конфлікти греко-католиків із православними. Із звернення православного духовенства та

віруючих, опублікованого в “Православному віснику” в 1990 р., дізнаємося, що в січні 1989 р. греко-католики вирішили “завдати удару” Російській православній церкві. Стаття була переповнена висловлюваннями різкого характеру: “... вожаки уніатів збирають людей нецерковного духу... закликають їх почати з того, щоб бити і гнати православних з їхнім владикою...” [22, с. 543]. Також одним із перших, хто перейшов до УГКЦ разом з громадою ще 5 травня 1989 р. [4], був о. Михайло Низькогус, парох с. Стара Сіль Старосамбірського району. Випадки переходу православних до УГКЦ були досить масовими.

Упадає в очі антиправославна спрямованість боротьби віруючих за відновлення церкви. Так, коли 2 липня 1989 р. митрополит Львівський оголосив про богослужіння в с. Мшана Городоцького району Львівської обл., греко-католики розклеїли по Львову листівки, де закликали чинити опір намаганням православних проводити богослужіння [21, с. 542]. 30 липня 1989 р. в м. Яворів Львівської обл. греко-католики вдерлися до православного храму, порвали ризи та антимінс, інші церковні речі [21, с. 544]. Коли ж вони переконалися, що подібні випадки проходять для них безкарно, вони на мітингах стали закликати до захоплення православного Свято-Юрського собору.

29 жовтня 1989 р. група прибічників УГКЦ захопили під час богослужіння Преображенську церкву м. Львова, що належала РПЦ, силою вигнали з неї православних прихожан. У церкві почали проводитися богослужіння за греко-католицькими канонами, і, навіть за словами автора “Православного вісника”, звучали образи на адресу православної церкви та її священнослужителів, заклики захоплювати інші православні храми м. Львова [22, с. 543].

Настоятель храму о. Ярослав під час служби 29 жовтня 1989 р. оголосив віруючим, що править за греко-католицьким обрядом, бо став греко-католиком. Люди сприйняли це спокійно, оскільки багато хто в глибині душі впродовж десятиліть підпільного становища продовжував бути греко-католиком. Православні священники, проте, вимагали припинити службу [12]. Після закінчення літургії о. Ярослав звернувся до присутніх у храмі, вийшов на амвон і привселюдно зачитав заяву-прохання патріарху Московському Пимену про вихід з юрисдикції Московського патріархату, а також було визнано нечинність Львівського собору – його було названо “спектаклем Сталіна”, а РПЦ скомпрометувала

себе у проведенні цього собору [12]. Очевидець вказує, що після прочитання заяви в храмі запанувала радість Воскресіння [12].

Захоплення православних храмів у 1988 – 1989 рр. відбувалося також і в інших районах західних областей України. В інформації КДБ УРСР від 6 січня 1990 р. зазначалося, що захоплення церков нерідко супроводжувалося шантажем, погрозами, фізичним насильством над священиками та парафіянами РПЦ. Доходило навіть до того, що внаслідок завданої греко-католиками моральної і фізичної шкоди при захопленні православного храму в с. Залісся Золочівського району Львівської обл. від серцевого нападу помер священик В. Бочало. Вказувалося також, що хуліганські та “інші протиправні дії” допускалися греко-католиками в Івано-Франківську, Львові, селах Мшана Городоцького району, Водяне, Оброшино Пустомитівського р-ну, м. Стебнику Дрогобицького району Львівської обл. [21, с. 548 – 549]. Знову ж таки, інформація КДБ УРСР, очевидно, для того, щоб показати “великі масштаби” своєї роботи, явно перебільшувала масштаби наслідків діяльності греко-католиків у 1989 р. [21, с. 549].

Таким чином, діяльність греко-католицького підпілля у другій половині 1980-х рр. відбувалася у таких формах. Проведення нелегальних греко-католицьких богослужінь ставали щораз масовішими, особливо після проголошення Греко-Католицькою церквою свого виходу з підпілля 4 серпня 1987 року. Слід сказати, що в багатьох випадках на богослужіннях порушувалися і політичні вимоги. Масове написання листів-протестів проти нелегального становища УГКЦ. У цих листах все частіше ставилися політичні вимоги: суверенітету, проголошення свободи совісті, демократичних прав і свобод тощо. Розповсюдження антирадянських висловлювань. Цим частина вірян показувала свою незгоду з політикою Москви у різних сферах суспільного життя, передусім державно-релігійній. Захоплення православних храмів. Варто зауважити, що події осені 1989 р., коли захоплення православних храмів греко-католиками стали практично неконтрольованими, були вирішальними у процесі легалізації Української Греко-Католицької церкви.

Відновлення легального статусу церкви, діяльність і розбудова її структур, становлення релігійного життя греко-католиків відбувалися у складній ситуації громадсько-політичного життя в Україні. Адже десятиліттям комуністична пропаганда таврувала УГКЦ, а широкомасштабна антикатолицька спрямованість

режиму становила один із головних чинників його внутрішньої політики. Не можна ігнорувати вплив РПЦ, яка більше сорока років панувала не лише у регіоні, а й у всій Україні. Спільно з партійними й урядовими чинниками вона перешкоджала відродженню УГКЦ, насамперед через перспективу втрат мільйонів прихожан, відтак значних прибутків, та тисяч церковних споруд, монастирів, іншого майна. Тому після легалізації УГКЦ релігійна ситуація в регіоні залишалася напруженою. Вирішення конфлікту можливе лише через міжконфесійний діалог та виважену позицію держави у релігійній царині.

Список використаних джерел та літератури

1. Боднар І. Як знищували й відроджували УГКЦ. До 60-ї річниці псевдособору у Львові : [стаття] / І. Боднар // Експрес. – 2006. – 12 берез. – С. 12
2. Болдижар М. Уніатство : правда історії та вигадки фальсифікаторів / М. Болдижар. – Львів : Вища школа. Видавництво при Львівському державному університеті, 1988. – 141 с.
3. Боцюрків Б. Українська греко-католицька церква в катакомбах (1946–1989) / І. Боцюрків // Ковчег : збірник статей з церковної історії. – Львів, 1993. – Число I. – 152 с.
4. Бублик Т. Роль архієпископа Володимира Стернюка в легалізації УГКЦ [Електронний ресурс] / Т. Бублик. – Режим доступу : <http://www.ichistory.org/ukrsite/pages/seminar1.php?id=435&l=1>
5. Васьків А. Мирянський рух як фактор розвитку церковної спільноти [Електронний ресурс] / А. Васьків. – Режим доступу : <http://ukr/kaleidoscope/>
6. Власов С. Если рассудить по-людски : [стаття] / С. Власов // Огонек. – 1987. – № 13. – С. 30–31.
7. Возняк С. М. Уніатство – знаряддя клерикального антикомунізму / С. М. Возняк. – К. : Т-во “Знання” УРСР, 1987. – 48 с.
8. Возняк С. М. Уніатство на службі антикомунізму / С. М. Возняк. – Львів : Вища школа, 1988. – 85 с.
9. Державний архів Івано-Франківської області. – Ф.р-388 с.ч. – Оп. 1. – Спр. 209.
10. Дмитрук К. Е. Униатские крестоносцы : вчера и сегодня / К. Дмитрук. – М. : Политиздат, 1988. – 485 с.
11. Єпископ Іван Маргітич – сподвижник віри, патріот Срібної Землі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ugcc.org.ua/ukr/ugcc>
12. Захват чи відродження? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ugcc.org.ua/ukr/ugcc_history
13. Камінський А. На перехідному етапі. “Гласність”, “перебудов-

ва” і “демократизація” на Україні / А. Камінський. – Мюнхен : УВУ, 1990. – 624 с.

14. Кобута С. Політичні аспекти легалізації Української греко-католицької церкви (1987–1991 рр.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mesogaia-sarmatia.narod.ru/mesogaia/kobuta.htm#stepan>

15. Марчук В. УГКЦ в 1945–1987 рр. : [стаття] / В. Марчук // Україна : культура спадщина, національна свідомість, духовність. – 2000. – Вип. 7. – С. 550–562

16. Ми відправляли молебні під вікнами обкому партії : [стаття] // Експрес. – 2007. – 9-16 серп. – С. 14.

17. Мороз А. Милосердя – євангельська основа діяльності послідовників УГКЦ : [стаття] / А. Мороз // Церква і соціальні проблеми. Енцикліка “Сотий рік”. – Львів, 1993. – С. 324–331.

18. Панас К. Історія Української церкви / Кость Панас. – Львів, 1992. – 104 с.

19. Панас К. Легалізація УГКЦ / Кость Панас // Літопис Голгофи України. – С. 374–376.

20. Пащенко В. Греко-католики в Україні : [монографія] / В. Пащенко. – Полтава, 2002. – 640 с.

21. Пащенко В. Православна церква в тоталітарній державі : [монографія] / В. Пащенко. – Полтава : АСМІ, 2005. – 631 с.

22. Стоцький Я. Греко-католицька церква та релігійна ситуація на Тернопільщині (1946–1989 рр.) : [монографія] / Я. Стоцький. – Тернопіль, 2004. – 382 с.

23. Тарнавський Р. Церква Св. Анни (Борислав-Волянка). Історія та сучасність. 100 років / Р. Тарнавський, О. Микулич О. – Борислав, 2002.

24. Фенич В. Греко-католики в сучасному релігійному житті Закарпаття [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ugcc.lviv.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=657&Itemid=101.

25. Шляхом до Господа : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ugcc.org.ua/ukr/news/article;3918/>

26. Myroslav Tataryn. Christian Churches in the new Ukraine. – Sascaton: heritage Press, 2001. – 48 p.